

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ АПН УКРАЇНИ

На правах рукопису

МІНЕНКО Лідія Миколаївна

**НАВЧАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ БУДУВАТИ
ВИСЛОВЛЮВАННЯ РІЗНИХ ТИПІВ НА ОСНОВІ
СПОСТЕРЕЖЕНЬ У ПРИРОДІ**

13.00.02 - Методика викладання /української мови/

АВТОРЕФЕРАТ

**дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук**

Київ - 1995

AB 32.706

Робота виконана в Інституті педагогіки АПН України

Науковий керівник -

доктор педагогічних наук,
професор, член- кореспондент АПН України
ВАШУЛЕНКО Микола Самійлович

Офіційні опоненти:

доктор педагогічних наук, професор
КАПСЬКА Алла Йосипівна
кандидат педагогічних наук, доцент
СОБКО Валентина Олексіївна

Провідна установа -

Тернопільський державний
педагогічний інститут

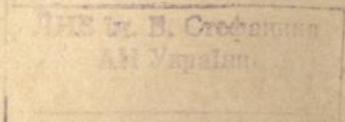
Захист відбудеться 21 "серпня" 1995 р. о 14 год. 30 хв.
на засіданні спеціалізованої вченої ради К 01.32.01
в Інституті педагогіки АПН України
(252001, м. Київ-1, вул. Трьохсвятительська, 8).

З дисертацією можна ознайомитися
в науковій частині Інституту педагогіки АПН України

Автореферат розіслано 21 "Травня" 1995 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н. В. БОНДАРЕНКО

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Формування творчої особистості, здатної до плідної праці в різних сферах суспільного життя у контексті соціально-економічних перетворень, які відбуваються в Україні, не мислиться без належного розвитку інтелектуальних умінь, відповідної мовної освіти і культури мовлення.

Початкова ланка загальноосвітньої школи відіграє чи не вирішальну роль у мовленнєвому розвитку особистості. За висловлюванням В.О. Сухомлинського, початкова школа має навчити дітей спостерігати явища навколишнього світу, думати, висловлюватися, читати й писати. Тому завдання навчити молодших школярів орієнтуватися у навколишньому світі природи і суспільства, достатньо вільно, змістовно і правильно висловлювати думки є одним із першорядних і актуальних.

Проблема пошуку ефективних методик навчання молодших школярів будувати тексти була і залишається актуальною в сучасній лінгводидактиці. Дослідження К.Б. Бархіна, Т.Ю. Горбунцової, Д. М. Кравчука, О.В. Міртова, Л.Д. Нечай, Б.С. Саженьюка, М.О. Рибнікової, С.Х. Чавдарова заклали основи методики розвитку зв'язного мовлення, накреслили основні методичні прийоми роботи над текстами, встановили послідовність їх застосування, окреслили джерела мовленнєвої діяльності школярів.

Розроблена в останні десятиріччя теорія тексту як найвищої одиниці в ієрархії мовних рівнів дала змогу методистам (Н.Я. Грипас, Г.М. Іваницька, Т.О. Ладиженська, Л.М. Лосєва, М. Г. Стельмахович, В.Я. Мельничайко та ін.) трансформувати її для розробки методики навчання школярів спеціальних комунікативно-мовленнєвих умінь, результатом формування яких

стало уміння створювати тексти різних типів.

Активні дослідження методистів початкового навчання рідної мови (Л. О. Варзацька, М. С. Вашуленко, Д. М. Кравчук, М. Р. Львов, В. Я. Мельничайко, Л. Д. Нечай, В. О. Собко, О. Н. Хорошковська) довели принципову доцільність і можливість практичного ознайомлення школярів з елементами теорії лінгвістики тексту і формування на цій основі текстологічних умінь. Теоретичні й практичні питання роботи над висловлюваннями різних типів у початковій школі знайшли відображення у наукових працях В. І. Бадер, Л. О. Варзацької, Н. А. Гац, О. О. Нечаєвої, О. О. Решетарова та інших.

Разом з тим формування і розвиток текстологічних умінь у дітей молодшого шкільного віку, за твердженням психологів (Л. І. Айдарова, Б. А. Ілжук, Н. О. Головань, І. О. Синиця), здійснюється паралельно із становленням і розвитком їхніх інтелектуальних, вікових можливостей. Серед джерел, які повною мірою сприяють одночасному розвитку мовлення і мислення дітей, спостереження у природі займають провідне місце.

Щоб зв'язне мовлення школярів будувалося не тільки за законами текстотворення, а було ще й змістовним, образним, стало засобом розумового і художньо-естетичного розвитку дітей, необхідно розвивати їхні спостережувальні можливості, - стверджують психологи (С. А. Ананьїн, В. І. Ігнат'єв, Л. В. Занков, В. П. Зінченко, Л. І. Божович, Г. С. Костюк, Т. В. Косма та ін.), які певною мірою вказують на конкретні шляхи розвитку цієї важливої екстравертивної риси особистості школяра.

Питання розвитку мовленнєвих умінь учнів початкових класів на основі спостережень у природі частково висвітлюються в окремих працях К. Б. Бархіна, Л. О. Варзацької, М. О. Рибнікової, В. О. Собко. Найповніше - у працях В. О. Сухомлинського.

Разом з тим спостереження за навчальним процесом, якісний і кількісний аналізи типових змістових недоліків у творчих роботах учнів дають змогу зробити висновок, що розв'язання проблеми розвитку зв'язного мовлення молодших школярів на основі спостережень у природі є далеко неповним. Потребує, зокрема, розробки методичний аспект організації спостережень у природі з мовленнєвою метою. Нерозробленість проблеми виявляється у недостатньо чіткому визначенні структури спостереження в природі, відсутності конкретних рекомендацій щодо форм і змісту мовленнєвої діяльності учнів на кожному з його етапів, використання в цій роботі міжпредметних зв'язків тощо.

Таким чином, вибір теми дослідження зумовлений соціальною значущістю володіння мовою як засобом спілкування і пізнання, необхідністю подальшого вдосконалення методики навчання молодших школярів будувати тексти різних типів на основі спостережень у природі, недостатністю вивчення проблеми в теоретичному і практичному аспектах.

Об'єктом дослідження є джерела, форми й методи мовленнєвого розвитку молодших школярів, а **предметом** - методика організації мовленнєвої діяльності учнів початкових класів у зв'язку зі спостереженнями в природі.

Мета дослідження полягає у розробці науково обгрунтованої та експериментально перевіреної методики організації спостережень молодших школярів за явищами природи з метою розвитку їхніх умінь будувати зв'язні висловлювання.

Гіпотеза дослідження: ефективність навчання молодших школярів будувати висловлювання різних типів буде вищою, якщо вчитель забезпечить педагогічно організоване і відповідно мотивоване сприймання учнями предметів і явищ навколишньої дійсності, спрямоване на активізацію їхньої мовленнєвої

діяльності, використовує систему вправ, які розвивають конструктивно-творчі мовленнєві можливості учнів.

Завдання дослідження:

1. Вивчити психолого-педагогічні особливості процесу сприймання молодшими школярами предметів і явищ навколишньої дійсності.

2. Визначити лінгводидактичні засади навчання учнів будувати тексти-розповіді, описи, міркування.

3. Проаналізувати програми й підручники з української мови, читання, образотворчого мистецтва, природознавства і виявити дидактичні можливості використання міжпредметних зв'язків у навчанні школярів будувати висловлювання на основі спостережень у природі.

4. Розглянути проблему мовленнєвого розвитку молодших школярів за джерелом спостережень у природі в теорії й практиці початкового навчання.

5. Розробити експериментальну методику навчання створювати тексти-розповіді, описи й міркування на основі спостережень у природі.

6. Довести педагогічну доцільність та ефективність проведення екскурсій у природу як форми колективної організації спостережень для мовленнєвого розвитку молодших школярів.

Методологічну основу дослідження становлять: теорія пізнання дійсності; філософські положення про взаємозв'язок мовлення і мислення; дані вікової та педагогічної психології про особливості перебігу у молодших школярів процесів сприймання; лінгвістичні, психологічні, психолінгвістичні досягнення в галузі теорії поетапного формування мислительних дій, теорії мовленнєвої діяльності.

Для розв'язання поставлених у дослідженні завдань вико-

ристано комплекс **методів**, які взаємодоповнювали один одного: теоретичний аналіз психологічної, лінгвістичної та навчально-методичної літератури з проблеми; спостереження за навчальним процесом, анкетування вчителів, вивчення передового педагогічного досвіду, спостереження за процесом мовленнєвого розвитку молодших школярів з опорою на спостереження у природі, вивчення під цим кутом зору їхніх мовленнєвих умінь; педагогічний експеримент (констатуючий, навчальний, контрольний); методи математичної статистики.

Дослідження проводилось у **три етапи**. На **першому** етапі (1986-88 р.) здійснювався вибір та осмислення теми, її актуальності, теоретичних засад. На **другому** етапі (1988-90 р.) було опрацьовано лінгвістичну, психологічну та навчально-методичну літературу з досліджуваної проблеми, вивчено рівень умінь молодших школярів спостерігати об'єкти навколишнього світу природи і створювати зв'язні висловлювання на основі спостережень, розроблено програму дослідного навчання. На **третьому** етапі (1991-94 р.) проводився педагогічний експеримент з метою перевірки ефективності дослідного навчання будувати висловлювання різних типів на основі спостережень за об'єктами природи.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягають у розробці змісту, форм і методів мовленнєвого розвитку молодших школярів на основі спостережень у природі, у визначенні місця цього компонента в загальній системі початкового курсу розвитку мовлення учнів. Зокрема, у дисертаційному дослідженні: а) встановлено взаємозалежність між методикою організації цілеспрямованих спостережень дітей і активністю їхньої мовленнєвої діяльності; б) розроблено методику проведення сезонних екскурсій у природу з мовленнєвою метою;

в) розроблено методичні прийоми активізації мовленнєвої діяльності учнів у зв'язку зі спостереженнями; г) експериментально доведено ефективність методики організації мовленнєвої діяльності молодших школярів за чотирьохетапним процесом спостережень у природі, що співвідноситься з чотирма фазами структури мовленнєвої діяльності.

Практичне значення дослідження полягає у визначенні змісту і розробки методичних рекомендацій з розвитку зв'язного мовлення молодших школярів у зв'язку зі спостереженнями в природі. Розроблена методика проведення сезонних екскурсій у природу з чітко окресленою мовленнєвою метою може бути використана у практиці навчання молодших школярів, стати основою для розробки спецкурсу на факультеті підготовки вчителів початкових класів з проблем методики розвитку зв'язного мовлення.

Вірогідність результатів дослідження забезпечена теоретичною обґрунтованістю його вихідних позицій, якісним аналізом педагогічних фактів, виявлених у процесі дослідно-експериментальної роботи, достатньою вибіркою одержаних експериментальних даних.

На захист вносився:

Система роботи вчителя початкових класів з розвитку мовлення молодших школярів на основі педагогічно організованих і психологічно мотивованих спостережень у природі.

Апробація дослідження. Основні положення дисертації викладались у виступах і доповідях на звітних науково-практичних конференціях Житомирського державного педагогічного інституту ім. І.Франка (1990-94 рр.), на Всеукраїнських науково-практичних конференціях (Житомир, 1989, 1990, 1992, 1993), у лекційному курсі та на практично-лабораторних заняттях з ме-

тодики розвитку мовлення учнів зі студентами факультету підготовки вчителів початкових класів Житомирського педінституту, у методичних рекомендаціях і журнальних статтях автора.

СТРУКТУРА І ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Структура дисертації зумовлена логікою дослідження, поставленими в ньому завданнями і складається зі вступу, двох розділів, загальних висновків, списку використаної літератури та додатків, де подано методичні рекомендації для проведення сезонних екскурсій у природу, таблиці до тексту дисертації, система вправ.

У вступі обґрунтовується актуальність досліджуваної проблеми, визначаються об'єкт, предмет, мета, гіпотеза, розкриваються завдання та методика дослідження, теоретична та практична значущість, формулюються основні положення, що виносяться на захист, наводяться дані про апробацію дослідження та впровадження його результатів у шкільну практику.

У першому розділі - "Теоретичні і методичні засади розвитку зв'язного мовлення школярів на основі спостережень у природі" - зроблено аналіз психологічної літератури для з'ясування факторів, які зумовлюють адекватне сприймання учнями молодшого шкільного віку предметів і явищ навколишньої дійсності.

Оскільки світ природи, забезпечуючи змістовий аспект мовленнєвої діяльності школярів, водночас сприяє їхньому активному розумовому розвитку, то вміння сприймати цей світ є одним із основних факторів успішного розв'язання проблеми розвитку зв'язного мовлення. Наукові дослідження й спостереження психологів (Л.О. Венгер, Е.І. Ігнат'єв, В. П. Зінченко) дали змогу зробити висновок про те, що у молодшому шкільному віці

здійснюється свідомий цілеспрямований розвиток дитячого сприймання, який полягає в ознайомленні дітей із сенсорними еталонами і виробленні в них перцептивних операцій - застосування засвоєних еталонів для обстеження предметів і явищ, виділення їх характерних ознак і властивостей.

Особливості пізнання учнями об'єктів виявляються у сприйманні ними часу, кольору, форми, відношень частини й цілого, одиничного і загального. Вирішальну роль в процесі сприймання відіграє уміння читати "книгу природи", тобто спостерігати. Необхідність його формування, що тісно пов'язується з розвитком розумових можливостей дітей, обґрунтовується в працях К. Д. Ушинського, Л. В. Занкова, В.О. Сухомлинського. Тим часом, продуктивність сприймання дітьми об'єктів природи, а отже, й активність мовленнєвої діяльності великою мірою залежить від рівня розвитку індивідуальних екстравертивних рис, тобто вияву таких психічних процесів, як увага, пам'ять, уява. Крім того, на якість сприймання впливають ще й такі фактори, як рівень пізнавального інтересу, характер об'єкта, що підлягає вивченню, емоційний стан у процесі сприймання.

Результати досліджень психологів про особливості вияву мимовільної та довільної уваги (Б.Г. Ананьєв, Л.І. Божович, О.Я. Герд), образної, словесно-логічної та емоційної пам'яті (Б. Ф. Баєв, О. В. Скрипченко, О.Р. Лурія), репродуктивної і творчої уяви (Е.І. Ігнат'єв, Т.В. Косма, Ф.Н. Гоноволін) зумовили вибір об'єктів природи для експериментальної програми навчання з теми дослідження та вибір найбільш ефективних методичних прийомів активізації мовленнєвої діяльності молодших школярів у процесі всебічного їх пізнання.

З метою розробки лінгводидактичних засад експериментальної методики проаналізовано праці О.С. Ахманової, І.К. Біло-

діда, В.Я. Мельничайка, С.Я. Солганік, М.І. Пентилюк та інших науковців. У результаті виділено коло питань з лінгвістики тексту, які стали об'єктом докладнішого вивчення. Передусім з'ясовано суть поняття "текст" як лінгвістичної одиниці, характерні ознаки його типів за метою висловлювання.

З-поміж цілого ряду існуючих у лінгвістиці визначень тексту прийнятним до розв'язання методичних завдань дослідження є таке, згідно з яким текст розглядається як повідомлення з властивою йому змістовою, структурною та інтонаційною завершеністю. За визначеннями Л.М. Лосевої, І.О. Москальської, В.Я. Мельничайка, І.О. Фігуровського, кожному правильно організованому тексту властиві загальновизнані текстові ознаки, основними з яких є змістова цілісність і синтаксична зв'язність. Змістова цілісність забезпечується тематичною єдністю тексту, вираженою в тому, що всі його елементи безпосередньо чи опосередковано пов'язані з предметом мовлення (темою висловлювання), з комунікативною установкою (метою висловлювання). Тематичну єдність мінімального тексту забезпечують смислові зв'язки між реченнями. Структурна цілісність тексту визначається його компонентами, відношеннями між ними, засобами міжфразового зв'язку. Тематична і структурна цілісність тексту знаходить своє вираження у його зв'язності.

Вивчення типів текстів за метою висловлювання пов'язане з іменами А.В. Галетової, Л.І. Величко, О.О. Нечаєвої, К.А. Охомуш, І.О. Пльонкіна, В.А. Філя, В.Я. Мельничайка, В.О. Собко та інших. На основі їхніх наукових розвідок зроблено спробу узагальнити відомості про суть кожного висловлювання з урахуванням лінгвістичних та екстралінгвістичних аспектів. При цьому перевагу надано О.О. Нечаєвій, яка найповніше розкриває природу опису, розповіді й міркування з огляду на їх пред-

метно-понятійні зв'язки та логіко-структурну організацію.

Мовленнєві уміння, спрямовані на побудову висловлювань, мають міжпредметний характер. Тому встановлення міжпредметних зв'язків у дослідженні є однією з дидактичних умов реалізації завдань мовленнєвого розвитку учнів. Окремі питання встановлення тематичних, функціональних і процесуальних міжпредметних зв'язків знайшли відображення у дослідженнях М.Т. Баранова, В.Ф. Паламарчук, М.М. Ушакова. Зв'язне мовлення школярів узагалі й особливо те, що у змістовому відношенні тісно пов'язане зі світом природи, забезпечує міжпредметні зв'язки як у змісті навчання, так і в способах мовленнєвої діяльності, мотивує й інтегрує загальні й часткові завдання уроків читання, природознавства, ознайомлення з навколишнім світом, образотворчим мистецтвом, музикою. Програми цих предметів орієнтують на активну репродуктивну і продуктивну діяльність школярів у зв'язку з безпосереднім спостереженням за природою і роботою з картинами, музичними творами, даючи змогу супроводжувати при цьому мовленнєву діяльність учнів підносити до рангу тексту відповідного типу.

У розділі подається також історико-критичний огляд навчально-методичної літератури, у якій висвітлюється проблема розвитку зв'язного мовлення школярів засобами природи. Здійснено аналіз наукових джерел щодо типології текстів залежно від мети висловлювання, тематики творчих робіт, джерел, методичних шляхів розв'язання мовленнєвих завдань.

Проблема розвитку мовлення школярів здавна була предметом уваги методистів. Віддаючи належне різним джерелам мовленнєвого розвитку, педагоги і методисти минулого (Я. А. Коменський, К. Д. Ушинський, В. Я. Стоюнін, С. Ф. Русова, Т. Г. Лубенець) тісно пов'язували його з розвитком розумових здібностей дітей.

Ідея необхідності розвитку зв'язного мовлення школярів паралельно з вивченням мовного матеріалу знайшла відображення в дослідженнях 20-30-х років Л.А. Булаховського, М. Васильківського, Т.Г. Гарбуза, В. Доги, А. Машкіна, О.В. Міртова та ін. В.В. Голубков, М. Костін, С.Ананьїн, М.О. Рибнікова, В.О. Сухомлинський визначають спостереження за природою, природничий матеріал найбільш зручними для навчання дітей розмірковувати, описувати, розповідати. Конкретні прийоми роботи над різними видами монологу розглядалися в подальшому М.П. Канонікіним, С.М. Канюкою, Б.С. Саженоком. Однак треба підкреслити, що розвиток зв'язного мовлення учнів до середини 60-х років ще не став цілеспрямованим і здійснювався стихійно, у відриві від текстологічної теорії.

З активним розвитком лінгвістичної науки, зокрема психо-лінгвістики, в останнє десятиріччя сформувалися нові підходи до розв'язання проблеми розвитку мовлення школярів. В основу навчання рідної мови було покладено формування необхідних комунікативно-мовленневих умінь. З цією метою до програм і підручників, складених у 80-і роки, ввели коло текстологічних відомостей, що створило передумови для формування в учнів умінь зв'язно висловлюватися, спираючись не на інтуїцію, наслідування, а свідомо засвоюючи закони текстотворення.

Подальшу розробку питань мовленнєвого розвитку молодших школярів з опорою на теорію мовленнєвої діяльності здійснювали Т.О. Ладигенська, М.Р. Львов, В.Я. Мельничайко, М.С. Васьуленко, О. Н. Хорошковська, Л. О. Варзацька, В. О. Собко.

Аналіз літератури допоміг узагальнити існуючий теоретичний і практичний досвід формування навичок зв'язного мовлення молодших школярів, виявити найбільш ефективні методи роботи, визначитись у виборі їх для складання експеримента-

льної програми дослідження.

Щоб вивчити рівень сформованості в учнів 2-4-их класів умінь будувати описи, розповіді і міркування на основі спостережень у природі за діючої системи навчання рідної мови, виявити наявні резерви у мовленнєвому розвитку школярів, було проведено констатуючий експеримент у 2-4-их класах шкіл NN 23, 25, 30, 33 м. Житомира, N 3 м. Малина та N 2 смт Баранівки Житомирської області.

Експеримент складався з письмових зрізових робіт, які передбачали: а/ встановити залежність рівня мовленнєвих умінь учнів від якості підготовчої роботи, одним з етапів якої є цілеспрямовані спостереження у природі; б/ виявити реальні можливості школярів у побудові текстів різних типів на основі спостережень; в/ виявити вміння молодших школярів спостерігати об'єкти природи і повноту спостережень, які забезпечують змістовий бік висловлювань.

Учням пропонувалися завдання творчого характеру.

Результати констатуючого зрізу, проведеного для встановлення залежності мовленнєвих умінь школярів від якості підготовчої роботи, в якій спеціально організоване спостереження у природі є одним з етапів, показали, що учнівські тексти становлять собою переважно вільні висловлювання характеру описової розповіді. Ознаки, явища і факти дійсності називаються узагальнено, без логічної впорядкованості, мікротемами висловлювань пов'язані, як правило, лише з тими об'єктами, на які було спрямовано увагу вчителем. Аналіз письмових завдань дав змогу зробити висновки: 1) цілеспрямоване спостереження забезпечує змістовий та емоційний аспекти творчої мовленнєвої діяльності молодших школярів; 2) спостереження як інтелектуальне вміння потребує розвитку й цілеспрямованості;

3) організація спостережень у природі повинна поєднуватися з активною підготовчою роботою як учнів, так і вчителя.

Аналіз побудованих молодшими школярами опису, розповіді й міркування на конкретно визначені теми дав змогу одержати кількісні та якісні дані про володіння уміннями будувати тексти різних типів, а також встановити характер недоліків, які трапляються в творчих роботах.

Констатуючий експеримент засвідчує, що учні 2-х, 3-х і 4-х класів інтуїтивно володіють сформованою здатністю будувати висловлювання на певну конкретну тему з орієнтацією на мету і завдання спілкування. Хоча, як свідчать результати, рівень їх невисокий.

На основі залучення відомих методик діагностування (І. О. Синиця, М. І. Пентилук, Л. О. Варзацька, В. О. Собко, М. М. Кожина), ознайомлення з педагогічним досвідом, вивчення дитячих висловлювань було виділено показники рівнів сформованості текстологічних умінь в учнів початкових класів. Текстові характеристики стосуються змістової, структурної та мовної організації. На основі одержаних даних було виділено 4 рівні розвитку вмінь створювати тексти-розповіді, описи й міркування.

Так, високим рівнем продуктивної мовленнєвої діяльності володіє 4,4% учнів. Їхні висловлювання відповідають темі й меті, відзначаються зв'язністю, логічністю викладу, повнотою розкриття змісту. У роботах вжито порівняння, емоційно забарвлену лексику, найпростіші метафори. Близько третини учнів перебувають на достатньому рівні володіння уміннями зв'язного мовлення, 46,5% - на задовільному. На низькому рівні знаходилось 5,2% учнів, творчі роботи яких не можна було отожднювати з поняттям "текст" як за змістом, так і за мовним оформленням. Виділено типові недоліки учнівських висловлю-

вань: 1) неспроможність уповні реалізувати задум висловлювання; 2) відхилення у логіці викладу матеріалу; 3) невміння користуватися доцільними засобами зв'язку між реченнями і структурними компонентами; 4) відсутність опори на результати безпосереднього спостереження в природі; 5) недостатньо чітке орієнтування у типах текстів за метою висловлювання; 6) збідненість мовлення та художніх засобів виразності; 7) обмежене використання міжпредметних умінь.

Появу зазначених недоліків спричиняють, з одного боку, невміння молодших школярів спиратися на одержані текстологічні відомості у побудові власних текстів, з іншого - невміння спостерігати предмети і явища світу природи, використовувати результати безпосереднього спостереження у процесі побудови текстів.

Одержані в ході констатуючого експерименту результати дають змогу побачити динаміку розвитку вміння спостерігати навколишній світ природи і тісно пов'язаний з цим процес мовленнєвого розвитку школярів в умовах діючої системи навчання і підтверджують необхідність цілеспрямованого вироблення вмінь описувати, розповідати, розмірковувати на основі спостережень у системі педагогічно організованої діяльності вчителя та учнів.

У другому розділі - "Експериментальна методика формування у молодших школярів умінь будувати зв'язні висловлювання на основі спостережень у природі" - описано експериментальну методику організації мовленнєвої діяльності учнів, пов'язаної зі спостереженнями у природі, подано аналіз результатів навчання за експериментальною програмою.

Дослідний експеримент мав на меті сформувати в учнів найнеобхідніші вміння спостерігати за об'єктами і явищами при-

роди з мовленнєвою метою; вдосконалювати уміння створювати тексти різних типів; використовувати при цьому результати спостережень у природі. Відповідно до поставлених завдань експериментальна програма складається з таких компонентів: а) етапної організації спостережень за об'єктами природи; б) планування і забезпечення мовленнєвої діяльності учнів на кожному з етапів спостереження; в) розробленої системи вправ, спрямованої на коригування процесу формування текстологічних умінь учнів; г) перевірки ефективності експериментальної методики.

Навчальний процес здійснювався у 1991-94 рр. у 2-х, 3-х і 4-х класах шкіл N 25, 33 м. Житомира, N 1 м. Малина, N 2 смт Баранівка Житомирської області. Експериментом було охоплено 20 класних колективів загальною кількістю 524 учнів (260 учнів експериментальних класів і 264 учні контрольних класів). У контрольних класах навчання відбувалося за діючою програмою та підручниками, в експериментальних - за дослідною програмою з використанням спеціально складених дидактичних матеріалів, зокрема, методичних розробок проведення сезонних екскурсій у природу, системи вправ, тематично зумовлених і спрямованих на формування умінь створювати тексти певного типу з опорою на спостереження у процесі екскурсії.

У зв'язку з предметом дослідження було доцільно підпорядкувати чітку етапність структури спостереження об'єктів природи сучасній теорії мовленнєвої діяльності. Усі чотири фази створення монологу (орієнтування, планування, реалізація, контроль) перебувають у взаємодії, змінюючи одна одну.

На **підготовчому** етапі, що співвідноситься з етапом **орієнтування** в ситуації спілкування, реалізувався мотиваційний бік мовленнєвої дії, її тематичне спрямування. Відповідно до

заздалегідь обраної теми творчої роботи визначався об'єкт для спостереження в природі, встановлювався рівень знань школярів про предмет мовлення, і цим самим мотивувалася пізнавальна діяльність дітей серед природи, а створена уявна мовленнєва ситуація спонукала поставити конкретне мовленнєве завдання: придивитися, щоб живописно описати...; поспостерігати, щоб розповісти, як ...; звернути увагу, щоб з'ясувати, чому ... тощо. В умовах живого спілкування серед природи мотиви висловлювань виникали у дітей за умови наявності емоцій, викликаних яскравими враженнями, інтересом до матеріалу, що сприймався.

Ефективність сприймання природи, а відповідно й мовленнєва активність дітей значною мірою залежали від правильно обраного об'єкта як предмета мовлення і спостереження. В результаті аналізу і зіставлення міркувань різних авторів, даних пошукового експерименту розроблено методичні критерії відбору об'єктів для спостережень як джерела мовленнєвої діяльності. По-перше, об'єкт має бути хоча б у загальній формі знайомий школярям; по-друге, він повинен стимулювати пізнавальний інтерес дітей, тобто заглиблення у спостереження за ним мають ґрунтуватись на детальному його розгляді і усвідомленні; по-третє, об'єкт не повинен бути відірваним від природних умов існування, а виявлятися в причинно-наслідкових залежностях від зовнішніх і внутрішніх природних факторів, і, нарешті, по-четверте, об'єкт повинен мати яскраві, чітко виражені зовнішні ознаки, доступні для розуміння і спостереження молодшими школярами. У дослідженні подано орієнтовну таблицю-перелік об'єктів для спостереження відповідно до етапу навчання й пори року.

На **першому** етапі, що має завдання безпосередньо реалізу-

вати програму спостереження в природі у доцільному поєднанні діяльності вчителя і учнів, здійснювалися активні пошуки змістового матеріалу і паралельно формувалися словесно-образні уявлення учнів про об'єкти, тобто відбувалося планування змісту висловлювання. Колективна форма організації спостереження-екскурсія - сприяла розвитку в учнів спостережливості як інтелектуального вміння.

Активізація мовленнєвої діяльності учнів у ході спостереження забезпечувалася використанням таких методичних прийомів, як розмова, бесіда, повідомлення учнів, словниково-семантична робота, вільні висловлювання-враження. Усе це було спрямоване на розвиток інтелектуальних умінь учнів, збагачення словникового запасу, формування вмінь встановлювати асоціативні зв'язки між конкретними об'єктами природи й словесними образами.

Основними засобами стимуляції мовленнєвої діяльності учнів у зв'язку зі спостереженнями були запитання вчителя, які спонукали до заглиблення у суть зв'язків між фактами дійсності (чому? у зв'язку з чим? як?); використання художніх активізаторів, які створюють умови для здійснення міжпредметних зв'язків у способах зображення об'єктів природи і є одночасно орієнтиром творення художнього образу; організації предметно-ілюстративної діяльності учнів (виконання аплікацій, графічних малюнків, "віконечок у природу", ведення творчих зошитів "12 місяців" тощо).

Завдання **другого і третього** етапів спостереження співвідносяться з третьою і четвертою фазами породження висловлювання. Осмислення деталей сприйнятого під час спостереження у природі змісту, вибір необхідних мовних засобів для його вираження виявляються у формі зв'язного висловлювання. Для ре-

алізації навчального змісту і форми на цьому етапі у дослідженні використовувались: відповідно сформульована тема творчої роботи з урахуванням мети і завдань висловлювання; побудова словесних малюнків до слів-стимулів, які становлять собою мікротеми висловлювання; перекази текстів різних типів; побудова словесних малюнків-етюдів; придумування сюжетної канви; робота з фотоілюстрацією, репродукцією картини. Для узагальнення результатів спостереження пропонувались опорні слова і словосполучення, план, схеми-алгоритми, сюжетна канва.

Щоб молодші школярі успішно опанували вміння будувати описи, розповіді і міркування, було застосовано систему вправ. Дібрана й укладена система вправ мала задовольнити психологічні, лінгвістичні та дидактичні вимоги. Її психологічна основа виявляється в орієнтації на поетапне формування розумових дій: від підготовчих аналітичних вправ через підготовчі аналітико-синтетичні до основних-синтетичних, власне творчих. З лінгвістичної точки зору системний характер вправ досягається використанням мовних одиниць у єдності їх значення, форми і функціонування в мовленні. У побудові системи вправ ми спиралися також на загальнодидактичні та специфічно мовні принципи. Побудована для експериментального навчання система вправ характеризується єдиною ідеєю, яка їх об'єднує, спрямуванням на формування текстотворчих умінь.

У конструюванні системи вправ було враховано принцип поєднання у навчанні змістового, мотиваційного та оперативного компонентів, що дають змогу одночасно засвоїти текстологічні знання й оволодіти мовленнєвими вміннями, спрямованими на відтворення і продукування зв'язних висловлювань. В основі системи лежить їх типологія за характером мовленнєвої діяльності учнів. З огляду на це вправи поділялися на три

групи - аналітичні, конструктивні та творчі. Реалізація оперативно-діяльнісного аспекту розвитку мовлення передбачала формування мовленнєвих умінь з урахуванням зростання ступеня складності та самостійності виконання завдань на основі дедалі ширшого кола текстологічних знань і способів дій. Загальна схема функціонування системи йшла шляхом від колективної діяльності під керівництвом учителя через самостійно-конструктивну роботу з опорою на схеми, алгоритми запитань, зразки, плани, опорні слова і сюжетну канву до цілком самостійної і творчої діяльності школярів.

Експериментальна система вправ формування в молодших школярів умінь будувати описи, розповіді й міркування включала два основних етапи: 1) роботу над формуванням текстологічних умінь у процесі програмного вивчення мовного матеріалу; 2) процес побудови текстів на спеціальних уроках розвитку зв'язного мовлення. В експериментальній системі зроблено акцент на підготовчих комплексних вправах, тобто тих, які поетапно формують часткові мовленнєві вміння паралельно із засвоєнням лінгвістичних відомостей про текст.

Щоб виявити ефективність запропонованої методики, в кінці дослідного навчання було проведено контрольний експеримент. Він складався з письмових зрізових робіт, які виконувалися в кінці дослідного навчання учнями контрольних і експериментальних класів. Один із зрізів передбачав встановлення динаміки вміння спостерігати об'єкти природи, що істотно впливає на повноту розкриття змісту опису, конкретність і образність мовлення.

Під час другого контрольного зрізу учням 2-х, 3-х і 4-х класів пропонували поетапно, протягом двох тижнів, побудувати опис, розповідь і міркування на основі спостережень у при-

роді. Теми для творчих робіт було визначено заздалегіть.

Результати зрізів після статистичної обробки наведено в таблицях дисертації.

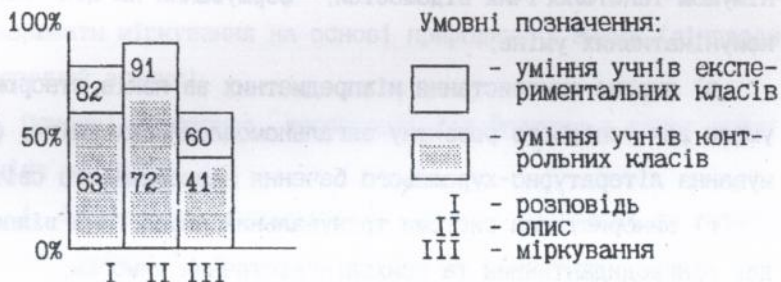
Результати першого контрольного зрізу показали, що розвиток вміння спостерігати розвивається краще, інтенсивніше в учнів експериментальних класів, ніж у контрольних. Так, 86 % учнів експериментальних класів визначили основні мікротеми опису дерева, що об'єктивно співвідносяться з основними ознаками дерева як рослини, тоді як у контрольних класах лише 42% учнів визначили складові описуваної рослини. Описи учнів експериментальних класів характеризуються конкретністю, широким використанням художніх засобів. Кількісний аналіз побудованих на цьому етапі текстів-описів дав можливість зробити висновок, що динаміка вміння учнів спостерігати є адекватною динаміці наповнюваності їх словникового запасу, зокрема природничою лексику. А це безпосередньо впливає на змістову повноту висловлювань, конкретність вияву найвиразнішого і найцікавішого в навколишньому світі.

Результати другого контрольного зрізу свідчать, що тексти, побудовані учнями, які навчалися за експериментальною методикою, характеризуються багатством і конкретністю змісту, логікою викладу, широким використанням художніх засобів виразності й образності, усвідомленням текстологічних характеристик висловлювань різних типів. В експериментальних класах основному задуму відповідають 87 % робіт, а в контрольних - 53,5 %. Значно багатшими, різноманітнішими є мовні ресурси, за допомогою яких учні експериментальних класів розповідали, описували й розмірковували з приводу побаченого в природі, порівняно з учнями контрольних класів.

Результати порівняльного аналізу вмінь молодших школярів

будувати висловлювання різних типів ілюструє наведена нижче діаграма.

Результати порівняльного аналізу висловлювань різних типів з опорою на спостереження у природі

Кількісні й якісні результати експерименту свідчать про те, що за умови педагогічно організованого і відповідно мотивованого сприймання учнями предметів і явищ навколишньої дійсності, спрямованого на активізацію їхньої мовленнєвої діяльності, опори на уявлення з лінгвістики тексту, створюються умови для навчання молодших школярів будувати тексти-описи, розповіді та міркування.

Отже, результати навчального експерименту підтвердили гіпотезу дослідження.

На основі результатів дослідження зроблено такі загальні висновки:

1. Аналіз методичної літератури з проблеми, чинних програм, підручників і навчальних посібників з рідної мови, результати аналізу учнівських робіт у ході констатуючого експерименту підтвердили доцільність і доступність цієї роботи у початкових класах.

2. Навчання молодших школярів будувати тексти різних

типів на основі спостережень у природі буде ефективним, якщо забезпечити:

а) педагогічно організоване і відповідно мотивоване сприймання учнями предметів і явищ навколишнього світу;

б) оволодіння школярами відповідно до вимог програми мінімумом текстологічних відомостей, формування на цій основі комунікативних умінь;

в) широке використання міжпредметних зв'язків, створюючих умови для успішного розвитку загальнонавчальних умінь, формування літературно-художнього бачення навколишнього світу;

г) використання системи тренувальних вправ, яка відповідає лінгводидактичним та психолінгвістичним вимогам;

д) організацією розосередженої підготовчої роботи, у якій активна мовленнєва діяльність школярів у ході спостереження за об'єктами природи є логічним включенням у систему підготовчих вправ.

3. Дослідження підтвердило передбачення про педагогічну доцільність та ефективність сезонних екскурсій у природу як форми колективної організації спостережень для мовленнєвого та інтелектуального розвитку учнів.

4. Теоретичні засади дослідження та ефективність методичних рекомендацій розвитку мовленнєвих умінь молодших школярів у зв'язку зі спостереженнями в природі перевірено експериментально. Результати доводять, що розроблена методика створює можливість для вдосконалення умінь описувати, розповідати і розмірковувати на основі спостережень і є достатньо ефективною і доцільною.

5. Запропонована в дисертації методика мовленнєвого розвитку школярів у зв'язку зі спостереженнями в природі сприяє одночасно розвитку інтелектуальних можливостей учнів та

їхньої емоційної сфери.

6. Проведене дослідження виявило можливі нові напрями наукових пошуків з даної проблеми. Це стосується таких питань: а) розвиток асоціативно-образного мислення учнів у процесі словесно-творчої діяльності на основі спостережень у природі (лінгводидактичний аспект); б) формування умінь створювати міркування на основі природничих знань (лінгводидактичний аспект).

Основні положення дисертації відображено в таких публікаціях автора:

1. Збагачення словникового запасу молодших школярів у процесі екскурсії в природу // Шляхи поліпшення мовної підготовки учнів початкових класів сільської школи: Методичні рекомендації на допомогу вчителю початкових класів. - Житомир: 1989. - С. 19-25.

2. Підготовча робота до складання тексту-опису в 3 класі // Шляхи і форми вдосконалення підготовки вчителя до роботи в сільській школі: Повідомлення і тези обласної науково-практичної конференції. - Житомир: 1990. - С. 167-169.

3. Використання ідей Н. К. Крупської для організації спостережень як джерела творчості молодших школярів // Н. К. Крупская - основоположник теорії обучения и воспитания учащейся молодежи: Сообщения и тезисы обласной научно-практической конференции. - Житомир: 1990. - С. 16-17.

4. Способи організації спостережень молодших школярів за природою // Обласна науково-практична конференція на тему: "Інститут - школі": Повідомлення і тези конференції. - Житомир: 1990. - С. 54-56.

5. Екскурсії як основа для складання текстів у початкових класах: Методичні рекомендації. - Житомир: 1990. - 28 с.

(у співавторстві).

6. Організація спостережень за природою // Початкова школа. - 1992. - N 3-4. - С. 18-23. (у співавторстві).

7. Пропедевтичне ознайомлення першокласників з текстами-описами і розповідями на матеріалі загадок // Проблеми сучасного шкільного уроку та взаємодія психолого-педагогічної практики в умовах перебудови народної освіти: Методичні рекомендації на допомогу вчителям. - Житомир: 1992. - С. 90-91.

8. Розвиток усного мовлення школярів у процесі вивчення казки Лесі Українки "Біда навчить" // У гірлянді шани Лесі Українки: Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, присвяченої 120-річчю від дня народження Лесі Українки. - Житомир: 1993. - С. 135-137.

9. Природа учить, розвиває, виховує // Ботанічні дослідження Житомирщини: Наукові читання, присвячені 60-річчю Житомирського державного ботанічного саду. - Житомир: 1993. - С. 53-56.

Minenko L. M. Teaching different kinds utterances on the basic of nature observations.

Dissertation for the degree of the Candidate of Sciences in Pedagogics, Speciality 13.00.02 - Methods of Teaching (the Ukrainian Language), Institute of Pedagogics of the Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 1995.

Pedagogically organized and psychologically motivated nature observation are the most effective source of developing speech habits and intellectual abilities of young learners. The level of skill formation in the terms of constructing descriptive, narrative and reasoning texts is provided with a variety of techniques used for stimulating learners'

language activity based on nature observations, oriented on certain data of text linguistics which are realized in a set of exercises.

Миненко Л. Н. Обучение высказываниям разных типов на основе наблюдения за природой.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02 - методика преподавания (украинского языка), Институт педагогики АПН Украины, Киев, 1995.

Педагогически организованные и психологически мотивированные наблюдения за природой являются наиболее эффективным источником речевого и интеллектуального развития младших школьников. Уровень умений строить тексты-описания, повествования и рассуждения обеспечивается научно обоснованной методикой организации наблюдений в природе, разнообразием использованных методических приемов активизации речевой деятельности учащихся в связи с наблюдением, опорой на сведения по лингвистике текста, которые находят практическое воплощение в системе упражнений.

Ключові слова: спостереження, типи текстів, мовленнєва діяльність, мовленнєві уміння.

AB 32.706